

ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ БАТЬКІВ І ДІТЕЙ У СВІТЛІ ХРИСТІЯНСЬКОГО ВЧЕННЯ ПРО СІМЕЙНІ ВІДНОСИНИ

У даній статті розглядаються права та обов'язки батьків і дітей. Аналізуються позиції Українського законодавства та християнського вчення у цьому питанні. Розкривається християнське розуміння сімейних стосунків, що створюють оптимальні можливості для розвитку людської особистості, сприяють міцності сім'ї та духовному розвитку суспільства.

Ключові слова: сім'я, права та обов'язки батьків і дітей, Сімейний кодекс України, християнський погляд на сімейні відносини.

В данной статье рассматриваются права и обязанности родителей и детей. Анализируются позиции Украинского законодательства и христианского учения в этом вопросе. Раскрывается христианское понимание семейных отношений, которые создают оптимальные возможности для развития человеческой личности, способствуют прочности семьи и духовного развития общества.

Ключевые слова: семья, права и обязанности родителей и детей, Семейный кодекс Украины, христианский взгляд на семейные отношения.

This article discusses the rights and duties of parents and children. The positions of Ukrainian law and Christian teaching in this matter are analyzed. The Christian understanding of family relationships that create optimal opportunities for the development of the human person is revealed, they contribute to the strength of the family and spiritual development of society.

Key words: family, rights and duties of parents and children, Family Code of Ukraine, Christian view of family relationships.

Актуальність теми. Сучасний динамічний світ загострив проблему ціннісних підвалин існування людства. Життя суспільства супроводжується настільки суттєвими змінами глобального масштабу, що вони не залишають недоторканою жодну сферу людського буття. Глибинних перетворень зазнають і міжособистісні відносини людей, зокрема в сім'ї. А отже, постає загроза втрати тих ціннісних орієнтирів, якими наше суспільство жило століттями.

Сучасна сім'я перебуває в занепаді – це неблагополучні сім'ї, непорозуміння в сім'ї, часті розлучення, бездомні діти, аборти, пропагування «вільної любові» між чоловіком і жінкою, пропагування легалізації одностатевих шлюбів і навіть спроби усиновлення та виховання такими «подружжями» дітей.

Ці та інші питання й визначають необхідність підняти проблеми сучасної сім'ї та вказати приклад сімейних взаємовідносин, втілених в унікальному життєвому світі християнської сім'ї, де сім'я розглядається не лише як соціальний інститут, але й як реальний і природний спосіб співбуття особистостей.

Огляд джерел та літератури. Основним джерелом церковного вчення про шлюбно-сімейні взаємовідносини є Священне Писання Старого та Нового Завіту [1], що являє нам глибоко особистісні взаємовідносини подружжя, спрямовані до особистісного Бога. Що стосується Святоотцівського насліддя, то особливу увагу питанням про шлюб та сім'ю приділяли св. Василій Великий, св. Іоан Золотоустий та св. Григорій Богослов. Ці свв. Отці звертають увагу на правові сімейні взаємовідносини, та, зокрема, – на особисті й майнові відносини подружжя, батьків і дітей.

Питанням шлюбно-сімейних стосунків приділяється велика увага й у працях церковних каноністів: Нікодима (Мілаша) [5], І. Берднікова, М. Заозерського [2], прот. В. Ципіна [10] тощо. З точки зору проблематики статті, являють також інтерес і мають бути враховані праці, присвячені взаємовідносинам подружжя, батьків та дітей. Це, зокрема, праці М. Григоревського, митр. Філарета (Дроздова), М. Струженцова [9].

Дослідження регулювання сімейних відносин становить практичний інтерес і для державного сімейного права, що регулює внутрішньо-сімейні стосунки. Зокрема З. Ромовською [7] проведений правовий аналіз статей Сімейного кодексу.

Більшість перелічених досліджень стосується розгляду відносин у сім'ї або в руслі світського сімейного права, або суто в богословському ракурсі, інші ж моменти: споріднення церковного й світ-

ського сімейного права, розкриття православного погляду на сучасні сімейні правовідносини, залишилися поза увагою дослідників.

Цим і зумовлений вибір теми дослідження: «Права та обов'язки батьків і дітей у світлі християнського вчення про сімейні відносини».

Мета даної статті: розглянути права та обов'язків батьків і дітей у світлі православного вчення про сімейні відносини, розкрити можливості сімейних стосунків, заснованих на християнських началах, у розв'язанні проблем сучасної сім'ї.

Виклад основного матеріалу. Сім'я є одним із найважливіших фундаментів, де закладаються основи виховання та формується особистість майбутнього члена суспільства. Сім'я – це той первинний виховний колектив, де дитина знайомиться з правилами та нормами поведінки, взаєминами між людьми, засвоює перші життєві уроки. Уся атмосфера життя в рідному домі, моральний, культурний, освітній рівень батьків, їх ставлення до праці, життєві плани, взаємини справляють на дитину неабиякий вплив.

Саме в сім'ї дитина отримує перші уявлення про добро і зло, у сім'ї формується її характер, звички, ставлення до людей. Насамперед, батьки подають дитині приклад хорошої чи поганої поведінки і їхнє ставлення до життя, до суспільних інтересів сприймається дитиною як норма поведінки. Сім'я покликана виховувати дітей відданими своєму народу, землі, родині, Батьківщині, готувати їх до суспільно-корисної діяльності, праці, привчати до порядку й дисципліни, дотримуватися норм моралі та законодавства, турбуватися про духовний і фізичний розвиток, зміцнювати здоров'я, здобувати освіту.

За останні роки проблема виховання підростаючого покоління стала чи не однією з найактуальніших проблем, що хвилює все світове співтовариство. І наша держава не є винятком. Конституція України проголосила, що сім'я, дитинство, материнство та батьківство охороняється державою (ст. 51). Подальшого розвитку це положення отримало у ст. 5 СК, що головним завданням визначає зміцнення та всебічну охорону інтересів матері й дітей.

Однією із загальних засад регулювання сімейних відносин є рівність прав та обов'язків жінки й чоловіка (ч. 6, ст. 7 СК). Це принципове положення конкретизоване у ст. 141 СК щодо жінки та чоловіка як матері й батька дитини. Прояви дискримінації одного з батьків у відносинах з дітьми часто є результатом одержаного в сім'ї неправильного виховання, рис характеру, скрутного матеріального становища, низького культурного рівня особи. Але така реальна нерівність перебуває за межами законодавчого регулювання.

Права та обов'язки матері й батька щодо дитини є рівними навіть тоді, коли вони не є подружжям. Той, хто визнав своє батьківство, або той, чиє батьківство було визнане судом, має такі ж особисті й майнові права та обов'язки, як і той, хто перебуває у шлюбі з матір'ю дитини. На обсяг батьківських прав та обов'язків не впливає та обставина, що один з батьків або навіть вони обоє проживають окремо від дитини.

Рівність прав та обов'язків батьків щодо дитини не припиняється в разі розірвання шлюбу (ч. 2 ст. 141 СК). Договір між дружиною та чоловіком (ст. 109 СК) дасть змогу забезпечити тому, хто після розірвання шлюбу проживатиме окремо, можливість безперешкодного здійснення своїх батьківських прав і виконання обов'язків. На обсяг прав та обов'язків матері, батька щодо дитини не впливає вік матері чи батька дитини, стан їхнього фізичного здоров'я. Хоча ці обставини можуть внести відповідні корективи у здійснення ними цих прав і виконання обов'язків.

Діти мають рівне право на виховання з боку матері та батька. Вони є носіями рівних обов'язків стосовно матері й батька щодо піклування про них та надання їм матеріальної допомоги, незалежно від того, чи перебували вони у шлюбі між собою.

Правовий зв'язок між дитиною та матір'ю й батьком виникає на підставі відповідного запису у Книзі реєстрації народжень і підтверджується свідоцтвом про народження, незалежно від наявності шлюбу між батьками. Тому кожна дитина, у свідоцтві про народження якої матір'ю та батьком записані реальні особи, має щодо них рівні права та обов'язки (ст. 142 СК). Однак, мати рівні права на сторінках закону та реальне рівне право у житті – це не завжди одне й те саме. Якщо особа визнала своє батьківство добровільно, можна ще сподіватися, що дитина одержуватиме від батька належну любов, опіку, виховання. Якщо ж батьківство було визнане судом, тобто всупереч волі, шанси в дитини здійснити свої природні права на батьківську ласку, любов, турботу, виховання дуже малі. Такі батьки свої обов'язки щодо дитини обмежують лише сплатою аліментів, і то, здебільшого, не добровільно, а на підставі рішення суду.

Обов'язок виховувати, ростити дитину – найважливіший обов'язок матері й батька. Це – обов'язок не лише перед дитиною, але й перед усією родиною та суспільством. У ч. 1 ст. 150 СК визначені головні напрями виховного процесу, що мав би зосереджуватися на основних суспільних цінностях – повазі до інших людей, любові до членів своєї сім'ї, родини. Виховання почуття любові може здійснюватися лише засобами любові. Любов для дитини – це її внутрішня потреба. Брак любові в дитячі роки – це духовний дисбаланс на все життя.

Закон України «Про освіту» у ст. 59 детально визначає, які дії належить вчиняти батькам для розвитку дитини як особистості. Зокрема, цим Законом батьки зобов'язуються виховувати у дітей

працелюбність, почуття доброти, милосердя, шанобливе ставлення до старших. Батьки зобов'язані піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток (ст. 150 СК).

Частина 6 ст. 150 СК забороняє будь-який вид експлуатації батьками своєї дитини (економічний, фізичний, сексуальний). Виконання дитиною батьківських настанов має забезпечуватися лише за допомогою методів, що не принижують гідності дитини, не порушують її конституційні права як людини. У ст. 26 Конституції України одним із прав людини названо право на особисту недоторканість. Відповідно до цього, СК України вперше серед усіх законодавчих актів прямо забороняє фізичне покарання дитини (ч. 7, ст. 150 СК). Закон забороняє не лише фізичні, але й інші види покарання, що принижують людську гідність дитини.

Однак, Священне Писання нам говорить: «Не залишай юнака без покарання: якщо покараєш його різкою, він не помре; ти покараєш його різкою і спасеш душу його від пекла» (Притч. 23, 13–14). І хоча часи змінилися, але сам принцип покарання, як один із необхідних складників виховання, не відмінений. Він пов'язаний зі станом людської природи, яка спотворена первородним гріхом. Той стан, в якому ми народжуємось, не природний, а протиприродний. Тому заздрість, злоба, лукавство властиві навіть маленьким дітям. Стримуючий фактор, коли дитина знає, що за поганим вчинком настане покарання, безперечно повинен бути частиною християнського виховання. Інша справа, що лише те покарання має сенс, що звершується не у гніві й не в роздратуванні. Інакше користі ніякої не буде. Крім того, наказуючи, потрібно керуватися не ідеєю справедливої відплати, а турботою про душу ближнього.

Сам Господь визнає унікальність кожної людини, а також її свободу (Бог не допускає насилля над людиною, навіть грішною), тому насилля педагогічне є неприпустимим.

Оскільки батьки дали життя своїм дітям, то вони мають переважне право перед іншими особами на особисте виховання дитини (ч. 1 ст. 151 СК). Отже, їх слід вважати первинними й головними вихователями власних дітей. Батьки мають право обирати форми та методи виховання, крім тих, що суперечать закону, моральним засадам суспільства (ч. 3 ст. 151 СК).

За ст. 35 Конституції України кожен має право на свободу віросповідання. Релігійне виховання дітей, пропагування серед шкільної молоді основ християнської моралі набуває особливого значення. Сім'я має право відкрито визнавати й пропагувати віру в Бога, виховувати дітей відповідно до своїх релігійних переконань.

Батьки мають право вибору щодо форми та методів виховання. Однак, брак у батьків педагогічних і психологічних знань є причиною помилок у вихованні дитини, соціальні наслідки яких важко спрогнозувати.

Зрозуміло, що лише чистота подружніх стосунків, що вимагається ідеєю християнського шлюбу, є найкращою гарантією народження й виховання здорових і духовно розвинутих нащадків. Лише повнота взаємовідносин християнського подружжя створює те середовище, що забезпечує можливість правильного виховання молодого покоління. Християнська сім'я – це союз, за якого панують відносини дружби, взаємна підтримка й допомога, спільна участь у молитвах, таїнствах, єдність у радіощах і прикрощах – словом, спільна праця з метою зробити життя кращим, легшим, побожнішим, спасительнішим. Християнська мораль є умовою нашого спасіння, опорою нашого життя, корінною основою суспільного й приватного благополуччя.

Сім'я повноцінна, коли в ній є діти. Діти – рівноправні її члени. З появою дітей закладаються основи нових сімейних стосунків. Плоть від плоті своїх батьків, діти успадковують від них здоров'я, природні дарування. Вони мають потребу в їжі, одязі, умовах для благополучного проживання. Особливо важливе для них інтелектуальне та релігійно-моральне виховання. Батьки-християни вчать дітей з дитячих літ вірі, молитві, основам християнського віровчення й морального закону Христового, розвивають у них слухняність, любов, смиренність і багато чеснот, необхідних для перебування в єдності з життям Церкви.

Рамки особистого буття батьків стають вужчими, їхнє життя стає своєрідним подвигом. Водночас з появою дітей відкриваються обрії для широкого застосування їхніх життєвих сил. Діти вимагають турбот, завдають прикрощів, але зате дарують і багато радощів, недоступних бездітним подружжям. Діти спонукають батьків бути суворішими до самих себе, відповідальнішими до своїх обов'язків щодо рідних, друзів.

Апостол Павло вчить батьків-християн: «І ви, батьки, не роздратовуйте дітей ваших, а виховуйте їх у вченні і наставленні Господньому» (Еф. 6, 4). Струженцов М. пише: «Вказівка на те, що шлюб повинен мати однією зі своїх цілей не лише народження, а й виховання дітей, була дана ще при самому встановленні шлюбу. Господь сказав тоді першим людям: «Плодіться і розмножуйтеся, і наповнюйте землю, і володійте нею» (Бут. 1, 28). У виразі «і володійте» можна бачити вказівку на те, що сім'я повинна давати не лише життя дітям, але й засоби для здійснення ними свого, вказаного Творцем, високого призначення, тобто повинна давати й відповідне останньому виховання» [9, с. 423–424]. Отже, виховання дітей – це вимога природного закону, закладеного Богом у саму природу людей.

Характер і напрям цього виховання ап. Павло визначає так: «Виховуйте (дітей) у вченні і наставленні Господньому» (Еф. 6, 4). Діти – не випадкове придбання, а «спадок від Господа» (Пс. 126, 3).

«Ми відповідаємо за їхнє спасіння... Недбання про дітей – найбільший від усіх гріхів, він призводить до надзвичайного нечестя ... Нам немає прощення, якщо діти в нас розбешені» – говорить св. Іоан Золотоустий [6, с. 47]. «Істинний батько не той, хто породив, але той, який добре виховав і навчив», – пише святитель Тихон Задонський [6, с. 47]. Виховання дітей повинно бути початком, серединою та кінцем усіх батьківських турбот.

Християнське виховання дітей батьками у цьому світі «перелюбним та грішним» (Мк. 8, 38) надзвичайно важка й відповідальна справа. Важливою турботою одружених ще до народження дитини повинно стати піклування про своє фізичне та духовне здоров'я, бо вони є найкращою спадщиною для дітей. Закон спадковості суворий і невблаганний. Людині доводиться страждати все життя, починаючи з дитинства, від колиски, за гріхи своїх предків, мучитися від нажитих ними хвороб, гріховних нахилів.

З народженням дитини батьки повинні перш за все освятити її в Церкві, через участь у таїнствах Хрещення, Миропомазання, Причастя. Духовне життя, що зародилося в охрещеному немовляті благодаттю Божою, через участь у Таїнствах через виховання та молитву батьків постійно зріє й удосконалюється в дитині, робить її свідомим християнином, членом Церкви Христової та достойним громадянином. Виховання дітей – найголовніша справа батьків, справа тяжка, але й багатообіцяюча, бо від неї здебільшого залежить доля їхніх дітей, а також благополуччя сімейства та суспільства. Сім'я є ніби природною школою любові, школою творчої самопожертви, соціальних почуттів і альтруїстичного образу думок.

Виховуючи дітей, батьки виховують і самих себе, тому що присутність дітей часто утримує від розбешеності, нестриманості, вимагає обдуманості та праці, спрямованих на те, щоб упорядкувати життя, задовольнити матеріальні й духовні запити та потреби членів сім'ї.

Навіть заради чернечого подвигу батьки не сміють залишати дітей без піклування. Отці Гангрського Собору у 376 році постановили: «Якщо хто дітей своїх залишає і не живить, і не приводить, по можливості, до належного благочестя, але під приводом самотництва не дбає про них – нехай буде під клятвою» (пр. 15) [10, с. 575].

З давніх часів повелося так, що в сімейному житті батьківські обов'язки поділяються між батьком і матір'ю. Турбота про догляд за дітьми й першопочаткове їхнє виховання лягають на матір, тому що вона приділяє дітям більше часу, ніж батько, і за своєю природою може внести у виховання більше ніжності, м'якості, ласки й уваги. У вихованні дітей чоловік і дружина доповнюють один одного. Строгість – більше проявляється у батька, а ніжність і ласка – у матері.

Дитина розвивається не тільки фізично, але й духовно. Вона відчуває, спостерегає, узагальнює, класифікує свої спостереження, мислить, шукає задоволення своїх потреб, випробовує свої сили. У неї формується темперамент, характер; на кожній сходинці розвитку з'являються свої думки, смаки, інтереси. У більшій чи меншій мірі вона здобуває досвід взаємодій зі світом, з голосом совісті; навчається обов'язку, відповідальності, честі. Так крок за кроком формується «я» дитини.

Підростаючій дитині доведеться жити й працювати в суспільстві, знайти друзів, брати участь у суспільній діяльності, усвідомити себе громадянином своєї батьківщини, членом Церкви Христової. Спілкування з дорослими дає їй права, але й накладає на неї обов'язки, вимагає жертв, зобов'язує шукати примирення своїх прав із правами інших, керувати бажаннями. Вона поступово вчиться жити в родині, суспільстві.

Дитину варто виховувати так, щоб вона визнавала за батьками й право напоумлення, право сказати слово, якого потрібно послухатися. А тому процес належного виховання повинен розпочинатися ще в дитячі роки, коли ще легше приборкувати спалахи емоцій, привчати до належного: «Із юності навчай, і нагинай шию синам своїм», – читаємо в Біблії (Сир. 7, 25).

Авторитет батьки здобувають через спільну участь членів родини в суспільному та церковному житті. Беручи активну участь у церковному житті, батьки і діти осягають шлях промислительного про них піклування Божого, що дає душі радість, заохочує до слухняності й успіхів у різного роду праці. Діти, які виховуються таким чином, незалежно від віку, усвідомлюють свій обов'язок коритися батькам, шанувати їх.

Влада батьків над дітьми має свій початок від самої природи. Така честь їм надана як нагорода за болі народження. Тому премудрий і говорить: «Як владикам, послужи тим, що народили тебе» (Сир. 3, 7).

Прямий обов'язок дітей молитися за батьків і за їхнього життя, і після смерті. Дорослі дочки та сини зобов'язані допомагати батькам, утримувати їх, якщо вони позбавлені власних засобів для існування. Сам Господь дав заповідь людям: «Шануй батька твого і матір твою» – і при цьому наголосив, що від цього буде залежати власний добробут: «Щоб тобі було добре і щоб продовжилися дні твої на землі» (Вих. 20, 12). Так само й апостол Павло повчає: «Діти, будьте слухняні батькам вашим у всьому, бо це благоугодне Господеві» (Кол. 3, 20).

Діти повинні турбуватись про батьків під час хвороби та старості. Отці Гангрського Собору піддають анафемі дітей, які відмовляються утримувати батьків: «Якщо котрі діти, під приводом благочестя, залишають своїх батьків, найперше вірних, і не віддають належної шани батькам, нехай будуть під клятвою. Втім, нехай вони дотримуються правдивості, віддаючи їй перевагу» (пр. 16) [10, с. 576].

Християнський принцип «шануй батька і матір свою» був визначальним і при формуванні правового забезпечення особистої сфери відносин між дитиною та її батьками, увійшовши як в Конституцію України, так і в СК. Однак, якщо КУ піклуватися про своїх непрацездатних батьків зобов'язує лише повнолітніх дітей (ст. 51 КУ), то СК розширює не лише зміст Конституційного обов'язку, але й коло його носіїв: «Дитина, повнолітні дочка, син зобов'язані піклуватися про батьків, проявляти про них турботу та надавати їм допомогу» (ст. 172 СК). А гл. 17 СК (ст. 202–206) докладно регламентує обов'язки повнолітніх дітей щодо утримання своїх батьків.

Отже, сім'я є єдиний організм, члени якого живуть і будують свої стосунки на основі закону любові. Досвід сімейного спілкування навчає людину подоланню гріховного егоїзму й закладає основи здорової громадянської свідомості. Саме в родині, як у школі благочестя, формується й міцнішає правильне ставлення до ближніх, а отже, до свого народу, до суспільства в цілому. Жива спадкоємність поколінь, що починається в родині, знаходить своє продовження в любові до предків та вітчизни, у почутті причетності до історії. Тому таким небезпечним є руйнування традиційних зв'язків батьків з дітьми, якому, на жаль, багато в чому сприяє уклад життя сучасного суспільства.

Прийняття соціальної значущості материнства й батьківства порівняно з успіхами чоловіків і жінок у професійній галузі призводить до того, що діти починають сприйматися як непотрібний тягар; воно також сприяє відчуженню й розвитку антагонізму між поколіннями.

Роль сім'ї у становленні особи виняткова, її не можуть підмінити інші соціальні інститути. Зруйнування сімейних зв'язків неминуче пов'язане з порушенням нормального розвитку дітей і позначається на всьому їхньому подальшому житті. Найбільшим лихом сучасного суспільства стало сирітство при живих батьках. Тисячі кинутих дітей, які переповнюють притулки, а іноді опиняються на вулиці, свідчить про тяжку недугу суспільства. Надаючи таким дітям духовну й матеріальну допомогу, піклуючись про їхнє залучення до духовного й соціального життя, Церква водночас вважає своїм найпершим обов'язком зміцнення сім'ї та духовну допомогу батькам в усвідомленні ними їхнього покликання та обов'язків, щоб запобігти трагедії кинutoї дитини.

Тому, чим ближче чоловік і дружина будуть до тих моральних норм, які встановлені Церквою, чим строгіше вони будуть виконувати ці норми, тим більше у них шансів на те, що їх спільне життя у шлюбі дійсно стане тим Таїнством, тим щоденним святом, яким і повинен бути християнський шлюб. А їхній стан неминуче відіб'ється й на дітях.

Дана стаття розкриває християнське розуміння сімейних стосунків, які створюють оптимальні можливості для розвитку людської особистості, сприяють міцності сім'ї та духовному розвитку суспільства. Показано контекст взаємовідносин батьків і дітей у світлі православного вчення про шлюб і сім'ю. Такі стосунки можна охарактеризувати однією спільною назвою – відносини любові, з яких витікають не так особливі права членів сім'ї, як вказані Самим Богом обов'язки.

Саме такі християнські принципи сімейних взаємовідносин мають бути враховані у процесі вдосконалення сімейного законодавства нашої держави та визначенні тенденції його розвитку на майбутнє.

Список використаних джерел:

1. Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту / пер. Патріарха Філарета (Денисенка). – К. : Вид. Київської Патріархії УПЦ Київського Патріархату, 2004. – 1407 с.
2. Заозерский Н.А. Главные направления в научной постановке православно-церковного права / Н.А. Заозерский // БВ. – ТСЛ. : Собственная типография, 1902. – № 10. – С. 234–255; № 11. – С. 445–459.
3. Книга Правил Святых Апостол, Святых Соборов Вселенских и Поместных и Святых Отец – М.: Русский Хронографъ, 2004. – 448 с.
4. Конституція України 2017 : редакція закону від 30.09.2016 р. – К. : Алерта, 2017. – 80 с.
5. Никодим (Милаш), еп. Правила Православной Церкви с толкованиями : в 2 т. / Никодим (Милаш) – М.: Отчий дом, 2001. – Т. 2. – VIII+645 с.
6. Основи соціальної концепції Української Православної Церкви // Вид. центр УПЦ. – К. : Інформ. 2002. – 80 с.
7. Ромовська З.В. Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар – 2-ге вид. / З.В. Ромовська. – К. : Ін Юре, 2006. – 568 с.
8. Сімейний кодекс України 2017 : редакція від 10.11.2016 р. – К.: Алерта, 2017. – 78 с.
9. Струженцов М.К. Православно-христианское учение о браке по поводу воззрений на брак гр. Л.Н. Толстого и некоторых современных публицистов / М.К. Струженцов // БВ. – ТСЛ.: Собственная типография, 1902. – № 7. – Т.2. – С. 385–432
10. Цыпин В., прот. Курс Церковного права / В. Цыпин – Клин: Христианская жизнь, 2004. – 704 с.